SAMFUNDETS FORVANDLING – OG LANDBRUGET[1]

ERIK KROGSTRUP

1. GENERELLE INDLEDENDE BETRAGTNINGER

En vældig foranderlighed kendetegner i disse år vort samfund og erhvervsmønster.

Landets industriproduktion er fordoblet på 10 år. Handels- og servicefag er præget af betydelige årlige væksttal, medens landbruget stagnerer, og erhvervets økonomi anstrenges så hårdt, at ungdommen helt svigter det.

Samtidig oplever vi en stærkt voksende efterspørgsel efter offentlige tjenesteydelser som undervisning, syge- og plejeservice og trafikfaciliteter i videre forstand – en efterspørgsel, der efterhånden har presset det offentliges andel af nationalindkomsten op på 40 procent.

Vor viden øges hurtigt på alle områder og presser en teknologisk revolution igennem i alle erhverv med *øget kapitalintensitet* til følge og øget *specialisering* i alle former for produktion og omsætning – og her og der samtidig overgang til fuldautomatiske produktionsprocesser. Den udvikling, der presses igennem – og som passende kunne kaldes Europas »amerikanisering« – præges af stadig hårdere effektivitetskrav i en bestandig mere »forkromet« tilværelse, men der er næppe nogen vej uden om.

Foreløbig vil nettotilgangen af mandlig arbejdskraft være meget lille i de næste femten år, og vi ved, at eksperterne fæster lid til kvinderne og håber på, at der fra det såkaldte svage køn vil kunne mobiliseres en arbejdskraftreserve på 250.000 inden 1985.

Arbejdskraften vil så sikkert i almindelighed indtil videre blive fortsat knappere og dyrere. Dette vil indebære en tendens til, at produktionen og omsætningen efterhånden mere og mere generelt overføres til det industrielle samlebånds teknik.

På handelens område ser vi denne udvikling føre til tilkomsten af de mange supermarkeder, magasinkæder og selvbetjeningsbutikker i alle kommercielle centre landet over.

I alle erhverv finder mange strukturrationaliserende samkøb og sammenlægninger sted, og stadig flere vil følge efter.

Den stadig mere integrerede arbejdsdeling og overgangen til en forbedret

[1]) En vurdering af de i artiklen fremførte synspunkter og forslag vil blive bragt i næste nummer af professor Holger Gad, Aarhus Universitet.

produktionsteknik i det moderne dynamiske erhvervssamfund vil formentlig i årene fremover fortsat øge den totale produktivitet i samfundet med 3–4 procent om året i gennemsnit, selv om flere faktorer, herunder de små årgange af unge i de produktive aldersklasser, måske vil give mindre dynamik i den økonomiske vækst, end vi har været forvænt med i en årrække. På den anden side vil den stadig accelererende tekniske udvikling medføre så stærk en stigning i produktion pr. mand, at indkomsten i de økonomisk veludviklede samfund nok alligevel vil blive fordoblet på ca. 20 år, men det offentlige vil sætte sig på en pæn andel af stigningen.

En væsentlig del af de kommende års produktivitetsstigning vil sikkert samtidig fortsat omsætte sig i nedsat arbejdstid. En sådan udvikling vil ikke kunne gå uden om en basisproduktion som landbrug, men den er sværest at tænke sig gennemført på dette område. Som den dagsaktuelle situation ligger, fristes man let til at udtrykke nogen ængstelse for fremtiden i et erhverv som landbruget, der arbejder med levende organismer og en hertil svarende langsom kapitalomsætning.

Engang i fremtiden vil vel kun 5 procent af befolkningen herhjemme være beskæftiget i landbruget, yderligere 30 procent med den øvrige vareproduktion, medens så meget som de resterende 65 procent vil være beskæftiget i servicefag som handel, administration, forsikring, bankvæsen, undervisning samt »barbering« af hinanden i videre forstand.

Skal en sådan udvikling gå ret hurtigt, og det vil måske være en fuldbyrdet proces i løbet af 25 år, vil det nok kræve temmelig mange flytninger og omskolinger, hvis problemerne skal klares uden for mange arbejdsløshedsøer og områder med arbejdskraftmangel. Det vil ikke blive let at få alle gjort lige delagtige i fremtidssamfundets »velsignelser«.

Hvis de foran skitserede tendenser er nogenlunde rigtige, er et af de interessanteste problemer, hvad der skal blive ud af befolkningen i vore landdistrikter, idet netop disse områder synes at skulle blive genstand for en ret så revolutionerende omstilling i de kommende år, efter at forandringerne har været beskedne gennem menneskealdre.

2. DEN HIDTIDIGE UDVIKLING I LANDBRUGET

Til introduktion af den landbrugsøkonomiske problemstilling vil et par tal for de senere års udvikling i erhvervet være nyttige. Det er velkendt, at den europæiske markedspolitik og den i alle lande anvendte landbrugsbeskyttelse er hovedårsagen til det økonomiske dilemma i dansk landbrug.

Sættes indekset for eksportpriserne på landbrugsvarer i femåret 1950–55 lig 100, var det i 1967/68 nøjagtig det samme. Denne ugunstige prisudvikling på eksporten er delvis afbødet dels gennem en meget stor produktivitetsfremgang, dels ved de i 1961 indførte hjemmemarkedsordninger, i

kraft af hvilke indekset for salgspriserne på hjemmemarkedet i 1967/68 viser 137 med samme 1950–55-basis.

Indekset for landmændenes salgspriser er som et vejet gennemsnit af eksport- og hjemmemarkedspriserne steget til 112 i 1967/68. I samme periode steg imidlertid indekset for landbrugets faktorpriser til 182, herunder steg specielt lønindekset til 313. Dette har landbruget under de ugunstige afsætningsforhold ikke kunnet effektivisere sig fra, og forrentningsprocenten er som helhed faldet til nulpunktet.

Reaktionen på den nævnte prisudvikling fremgår tydeligst af statistikken vedrørende landbrugets arbejdskraft. I gennemsnit af årene 1950–55 var der 370.000 helårsarbejdere beskæftiget i landbruget. I dag er der præcis det halve antal, og landbrugernes andel af totalbefolkningen er nu nede på ca. 11 procent mod 21 procent i 1950. Der findes i dag kun 30.000 mandlige medhjælpere af enhver art tilbage, og kun ca. 1.000 pr. årgang til at afløse de ældre landmænd. Det svarer til en rekrutteringsbasis i dag for godt 30.000 ejendomme.

Nedgangen i landbrugets arbejdsstyrke har i 1960'erne (altså efter landbrugsstøttens indførelse) udgjort 6–7 procent om året, medens den i sidste halvdel af 50'erne kun udgjorde 3–4 procent og i 50'ernes første halvdel endog kun 2–3 procent.

Det giver stof til eftertanke, at den tilbageværende medhjælperstyrke svarer til antallet af dem, der er vandret bort de sidste 4 år. Tager man de selvstændige med, som grundet alder eller dødsfald eller overgang til anden beskæftigelse glider ud, er der de seneste år forsvundet 15.000 landmænd årligt.

Den udprægede disharmoni mellem tilgangen og afgangen af landmænd har i de senere år ført til et årligt fald i ejendomsantallet på ca. 7.000, således at der i dag kun er godt 150.000 ejendomme tilbage af de ca. 200.000, der fandtes i 1960. Om ti år er de 150.000 nok halveret i antal.

Misforholdet mellem etableringsvillig ungdom og de ældre, som er på vej ud af erhvervet, samt dem, som i øvrigt ikke kan klare sig længere, sætter da også nu sit præg på ejendomsmarkedet. I første halvår af 1968 omsattes kun 1.508 ejendomme i fri handel mod 2.175 i første halvår af 1967. Det svarer til en nedgang i antallet af handeler på 30 procent.

Også priserne på landbrug begynder nu at give efter. For gårde på 10–60 ha lå priserne på Øerne i første halvår af 1968 ca. 5 procent lavere end for et år siden. I Jylland har priserne stort set holdt endnu.

Denne situation på ejendomsmarkedet nævnes kun en passant til visse kredses slet skjulte ængstelse for støtteordningernes kapitaliseringseffekt.

Specielt præger det sidste par års anstrengte økonomi i erhvervet investeringsaktiviteten, selv om denne i mange år har været forholdsvis beskeden. I første halvår af 1967 blev der påbegyndt opførelse af 315.000

m² avlsbygninger mod kun 112.000 m² i første halvdel af 1968, hvad der er et overordentlig beskedent tal. Tilsvarende oplyser maskinhandlere og foderstofleverandører om en nedadgående linie i omsætningen. Alt i alt synes investeringsaktiviteten i dansk landbrug i dag at have indrettet sig nært efter en punkt nul forrentningsprocent som gennemsnit.

Den næsten fuldstændige standsning af bygningsinvesteringerne sammenholdt med den hastige nedgang i ejendomsantallet samt i mandskabet, er en klar indikator for, at et vist fald i den animalske produktion vil være forestående, næsten uanset enhver støtteform.

De anførte tal må være tilstrækkelige til præsentation af den økonomiske problematik, landets gamle hovederhverv er stedt i, nemlig en generel nedslidningsproces uden væsentlig investeringsevne for andre end de allerdygtigste eller allerbedst konsoliderede.

Det synes, som om udviklingen i de forløbne år af 60'erne har lagt op til endog temmelig drastiske ændringer i det traditionelle landbrugsmønster, efter at der nu praktisk taget ikke er ungdom til at indtræde i erhvervet, og i hvert fald ikke vil være det om fem år, såfremt udviklingslinierne fortsætter. Vi må, sådan som forholdene tegner sig i dag, se i øjnene, at vi efterhånden skal ned på ca. 30.000 heltidslandbrug – eller mindre – og at de resterende 120.000 skal likvideres i løbet af en snes år oven i de 50.000, som allerede er forsvundet gennem 60'erne. Faktisk lidt af en proces . . .

3. DET ØKONOMISKE RÅDS FORMANDSKAB OG LANDBRUGSPOLITIKKEN

Landbrugets forhold har i det sidste års tid været drøftet så livfuldt, som ingensinde. Flere og flere synes at erkende, at landbruget i dag ikke er, hvad landbruget har været førhen, og endnu mindre vil være i fremtiden. Mange velmente bidrag til debatten og mange forslag til ændring af landbrugspolitikken er i årets løb fremkommet. Et af de mest autoritative indlæg findes i Det økonomiske Råds formandskabs redegørelse til regeringen af 19. september 1968.

De forslag til en ændring af landbrugspolitikken, der er fremsat i denne redegørelse, har givet mig anledning til disse kommentarer.

I vismændenes redegørelse savner man egentlig en indledende grundig analyse af den aktuelle landbrugsstøttes betimelighed i relation til de forskellige formål, som den tager sigte på at tilgodese. Man skulle synes, at dette ville have været det bedste grundlag som udgangspunkt for en diskussion af, hvordan støtten fremtidig bør udloddes.

Landbrugsstøttens primære formål – at forhindre en drastisk produktionsnedgang – dækker jo over så samfundsøkonomisk betydningsfulde formål som at undgå en proletarisering af landbrugerne, at opretholde be-

skæftigelsen i de mange virksomheder, hvis aktivitet er afhængig af landbrugsproduktionen, at opretholde aktiviteten i der ene landdistrikter, så en ren affolkning af disse områder undgås, at opretholde en vis stabilitet i landets udenrigshandel m. v. Folk anlægger i almindelighed alt for snævert et syn på landbrugsstøtten.

På udmærket vis redegør vismændene for sammenhængen mellem landbrugsproblemerne og beskæftigelsesforholdene i andre erhverv, ligesom vismændenes bedømmelse af, at fremtiden for eksport af landbrugsvarer tegner alt andet end lys, forekommer svær at anfægte med rimelig føje, omend dog pessimismen med hensyn til dansk landbrugs afsætningsmuligheder i en længere årrække vel nok har fået en så stærk placering, som tænkeligt. Afsætningsvanskelighederne er jo dog opstået ved politiske foranstaltninger og kan – helt eller delvis – forsvinde igen ved en dansk tilslutning til fællesmarkedet, som der dog stadig ansøges om, og som mange fortsat tror på. Personlig deler jeg vismændenes skepsis, men erkender, at det er en trossag og vil så gerne føje til, at det jo selv i værste fald alene er et spørgsmål om at miste en mindre del af eksporten. Der vil fremdeles være grundlag for at opretholde et godt landbrug i Danmark.

Problemerne i relation til vismandsrapporten er for mig væsentligst de nye veje, man ønsker at betræde i den fremtidige udformning af landbrugspolitikken.

Her forekommer det, at der drages for store og ensidige konklusioner om nødvendigheden af en ændret landbrugspolitik på et for unuanceret grundlag. De forventede fordele ved de forslag til støtteomlægninger, som stilles, vil for mig at se være små i forhold til de ulemper, de samtidig vil føre med sig, men jeg synes ikke, vismændene i tilstrækkelig grad har peget på de uheldige virkninger, der – i hvert fald efter min faste overbevisning – vil følge af deres forslag.

Vismændene er gået ud fra følgende arbejdshypotese: »*at en omlægning af de nuværende støtteformer kan gøre det muligt at sikre landbrugerne samme indkomstforbedringer, som nu, ved lavere omkostninger for de øvrige befolkningsgrupper – respektive muliggøre en større indkomstforbedring end nu inden for de hidtidige udgiftsrammer.*«

Dette er et yderst ambitiøst mål, som der efter min mening ikke er ført noget sandsynlighedsbevis for rigtigheden af. Men det er da naturligvis et mål, som alle gerne så realiseret, hvis det kunne opnås uden at volde større skade for landbrugets videre udvikling som erhverv eller for samfundet i øvrigt. For at nå det så lokkende opstillede mål mener vismændene, at man bør fjerne støtten fra den løbende produktion, det vil sige afskaffe hjemmemarkedsordningerne i deres nuværende form, devalueringskompensationen, de kontante mælketilskud og øvrige tilskud, der kommer til udbetaling som noteringstillæg.

Målet er at sænke den grænseindtægt, som landmændene nu kalkulerer med ved tilrettelæggelsen af deres produktion, så den bringes i overensstemmelse med den faktiske pris på eksportmarkederne, og der derved opstår en tilskyndelse til at indskrænke produktionen.

Vismændene hævder, at det for opretholdelsen af produktionen i landbruget, trods det, at eksporten inden for flere produktionsgrene igennem nogen tid har været tabgivende, har spillet en afgørende rolle, at afregningspriserne til producenterne er et vejet gennemsnit af eksportpriser og hjemmemarkedspriser, hvortil kommer, at en del af de kontante støtteordninger er udloddet som noteringstillæg.

Man må naturligvis give vismændene en vis ret heri, men nu er begrebet tabgivende jo ikke helt entydigt, idet omkostningernes størrelse som bekendt afhænger af produktionsfaktorernes værdi i anden anvendelse. Specielt for de produktionsfaktorer, der er involveret i landbrugsproduktionen, gælder det, at deres alternative værdi er ringe. Hvad er f. eks. landbrugsjordens værdi, hvis den ikke kan dyrkes, og hvilken værdi har en udslidt 55-årig landmand i anden anvendelse? Næppe stor!

I det store hele må man derfor antage, at det er samfundsøkonomisk fordelagtigt under de beskæftigelsesforhold, som temmelig længe må forventes i de store egentlige landdistrikter, at opretholde landbrugsproduktionen, så længe den blot yder et positivt bidrag til dækning af de faste omkostninger, der jo specielt i landbruget udgør en stor andel af totalomkostningerne.

De indledningsvis citerede tal viser jo direkte, at produktionsfaktorerne kun reproduceres i meget ringe udstrækning nu, og at erhvervets vigende tilpasning har god fart på.

Vismændene har ikke mindst hæftet sig ved, at fjerkræproduktionen i en periode ikke har givet positivt dækningsbidrag ved eksport. Dette er sikkert rigtigt, men en lille detalje i helheden, eftersom fjerkræeksporten kun andrager ca. 4 procent af den samlede landbrugseksport.

Vi har i Danmark en teknisk set meget effektiv industrielt betonet fjerkræproduktion, som det – i hvert fald som vilkårene har været for denne eksport i 1968 – næppe er klogt helt at aflive som eksportvare. Den hjælper på beskæftigelsen i blandt andet det nordlige Jylland, hvor den i ikke ringe grad er koncentreret. Vi er jo også gået ind i en fase af landbrugets udvikling, hvor *kornoverskud* må formodes efterhånden at blive noget normalt. I hvert fald er det blevet et problem at finde anvendelse for vor voksende høst af korn, og i så henseende må det ikke overses, at fjerkræet bruger fodermidler nogenlunde svarende til 10 procent af den danske kornhøst. Hvis fjerkræet ikke forbrugte dette korn, måtte det utvivlsomt sendes ud af landet til under 35 kroner pr. tønde, og den pris har fjerkræet nok alligevel kunnet betale i hvert fald i det meste af 1968,

og så er der betalt for beskæftigelsen på fjerkræslagterier og i handelsled.

Ved siden af fjerkræet går vismændene hårdt i rette med mejeriproduktionen på grund af de lave priser, der opnås ved eksport af smør og ost og de tilsvarende ringe – men dog fremdeles positive – dækningsbidrag, eksportproduktionen levner. Her må det imidlertid ikke overses, at mælkeproduktionen har en omkostningsstruktur med meget store faste omkostninger og små variable omkostninger. Priserne på mejeriprodukter skal presses meget langt ned, før der opstår noget økonomisk incitament til at sænke produktionen. Omvendt skal priserne højt op, før der er økonomi i at udvide produktionen. Som følge heraf er netop denne produktionssektor velegnet til at anvende som grundlag for udlodning af produktionstilskud, og det er næppe helt tilfældigt, at landbrugsstøtten i fællesmarkedslandene i særlig grad er koncentreret i denne sektor, hvor den alene har fået uheldige konsekvenser, fordi priserne er kommet så højt op, at en produktionsudvidelse er blevet lønnende, samtidig med, at forbruget af mejeriprodukter i de to sidste år er gået ned.

Vismændene er imidlertid bange for, at produktionsstøtten skal animere til fejlinvesteringer i nye mejerier o. lign., som der ikke er rentabilitetsmæssig basis for at opføre. Denne ængstelse er dog nok helt ubegrundet al den stund, de igangværende koncentrationstendenser – herunder dannelsen af mejeriselskabet Danmark – jo netop tager sigte på at samle og specialisere produktionen på de bedste af de bestående anlæg og undgå fejlinvesteringer og gradvis få mere magt over produktion og afsætning.

I øvrigt vil de i erhvervet værende produktionsfaktorer til enhver tid blive søgt anvendt til landbrugsproduktion af den ene eller anden art. Afliver man fjerkræet, bliver der fyldt svin i husene. Nedsætter man mælketilskuddet, kommer der svin i mange kostalde o. s. v. I det hele taget gælder det ret generelt, at væsentlige ændringer i støtteformerne let blot jager problemerne fra den ene landbrugssektor til den anden, idet det fra mange synspunkter skønnes diskutabelt – og i realiteten formentlig også er faktisk umuligt – at få afvandringen forceret frem til en væsentlig fremskyndet nedtrapning af produktionen.

Vismændenes ængstelser for støtteordningernes påståede produktionsforvridende virkninger er på den baggrund, at der er afsætningsvanskeligheder og dårlig rentabilitet for de sidst producerede mængder i samtlige alternative produktionsgrene, ikke tungtvejende argumenter for en drastisk omlægning af støtteordningerne. Det er naturligvis et trist, men desværre reelt argument.

Hertil kommer, at man må tvivle på, om det er i dansk interesse at prøve at nedbringe landbrugsproduktionen ret hurtigt. Vi har nået det punkt, hvor vi er selvforsynende med korn, og hvor der endda er frisat korn til eksport.

Hidtil har kornordningen i nogen grad diskrimineret dyrkningen af de proteinholdige afgrøder som hestebønner og grøntfoder til tørringsindustrien, der samtidig prismæssigt skal konkurrere med importerede oliekager til verdensmarkedspriser. En *ligestilling* af den hjemlige proteinproduktion med korn kan løses enten ved at lægge afgift også på oliekageimporten eller ved at give tilskud til produktionen og må nok overvejes, da man derved vil bremse den stærke vækst i korndyrkningen, som vi har set i de senere år. Herved kan vi måske samtidig mere totalt i nogen grad – afhængig af økonomien herved – langsomt nærme os selvforsyning med planteprodukter.

En dansk animalsk produktionspolitik må naturligvis tilrettelægges efter at få maksimalt udbytte af den samlede planteproduktion, som bør opretholdes under rimelige krav til økonomisk effektivitet. Dette vil nok i hvert fald i de første år svare til en udnyttelse af det meste af landbrugsjorden, idet denne samfundsmæssigt set er gratis til disposition – – – til dels også i mange tilfælde de maskiner og mennesker, der skal dyrke den.

Vore hovedproduktioner er mejeriprodukter, okse- og kalvekød fra kvægbrugssektoren, der som tidligere omtalt er præget af store faste omkostninger og små variable omkostninger, samt svinekød, der er forbundet med forholdsvis små faste omkostninger, men store variable – – – helt domineret af kornprisen. En sænkning af kornprisen vil animere til en stærk udvidelse af svineproduktionen, hvilket er uønsket på grund af kvoteringen på det engelske marked, og fordi en væsentligt stigende produktion sandsynligvis skal afsættes til urentable priser, der ikke giver dækning for de variable omkostninger. Disse forhold peger på en pris- og støttepolitik med basis i en kornpris, der giver rimelig rentabilitet ved effektiv produktion, og som hæmmer en for kraftig udvidelse af svineproduktionen. Herved bliver kvægbruget stillet relativt dårligere, fordi grovfoderproduktionen, der skal konkurrere med kornproduktionen om jorden, fordyres. Dette må så fortsat opvejes af, at produktionstilskuddene fordeles over mælke- og kødproduktionen, hvor en nedadgående tilpasning af produktionen alligevel er uundgåelig i takt med, at stadig flere landmænd forsvinder, og som følge af, at det selv med københavnerpriser på mælk ikke kan betale sig at investere i nye kostalde.

En tilrettelæggelse af produktions- og støttepolitikken efter disse retningslinier sikrer nok det maksimale samfundsøkonomiske udbytte af landbrugsproduktionen. Den støtter strukturudviklingen, der må og skal ske gennem sammenkøb af jord og samling af husdyrproduktionen på de hertil mest velegnede ejendomme med så små bygningsinvesteringer som muligt, og den er passende neutral over for de enkelte landmænds produktionsdispositioner.

Det er vel i øvrigt sådan, at landbrugets salg af visse marginale mængder

til mindre gode priser sikkert meget længe vil være en del af prisen for så megen stabilitet i erhvervet, at den rene folkeflugt til byerne undgås. Det er jo noget, man kender i alle erhverv, at sælge lidt billigt ud af overproduktionen for at holde virksomheden i gang. I øvrigt kan det vel også være lige så forsvarligt som at køre med uudnyttet kapacitet og med bunker af landmænd sendt på socialkontorerne.

Hvis væsentlige dele af landbrugseksporten blev skåret væk, ville de stærkt voksende generalomkostninger på hjemmemarkedsproduktionen også snart føre til nødvendige krav om en anselig stigning i hjemmemarkedspriserne, idet erhvervet ellers ville blive helt proletariseret.

De nugældende ordninger medfører en generel forhøjelse af produktpriserne og kommer derigennem først og fremmest de landmænd til gode, der står for en effektiv produktion af en vis størrelse, det vil sige dem, der vil bestille noget, og som man gerne skulle bevare i erhvervet. Jeg kan i hvert fald ikke se rettere, end at et pristilskud til produktionen for hver produceret enhed fører til det mest effektive landbrug på længere sigt, og at samfundet derfor får mest for landbrugsstøtten ved i princippet fortsat at give den med denne målsætning om bedst mulig effektivitet for øje.

Der ligger med den dynamiske udvikling, samfundet er inde i i disse år med stadige løn- og omkostningsstigninger, ikke noget virkeligt strukturbevarende i ordningerne, jævnfør den hastige fravandring og stærke nedgang i ejendomsantallet, medens de har været gældende. Men ordningerne tilgodeser dog i nogen grad det dobbelte formål at gøre det lidt lettere for hovedparten af de ældre landmænd at forblive i erhvervet deres tid ud, samtidig med at de yder den kvalificerede ungdom, der i de senere år har etableret sig og har investeret i en teknisk effektiv landbrugsproduktion, en god – og absolut nødvendig – økonomisk støtte.

Vismændene mener imidlertid, at man skal se hurtigt at få produktionen sænket via en prisnedsættelse til landmændene og hævder – jævnfør citatet foran – at dette vil bringe alt godt for alle.

Til gengæld må der så findes andre fordelingsnøgler for støtten, når denne vel nærmest forudsættes uændret i størrelse. Her er det, vismændene foreslår en overgang til persontilskud eller ejendomstilskud, der skulle være helt neutrale over for produktionstilrettelæggelsen.

Man må imidlertid tvivle kraftigt på, om nu også udviklingen i praksis ville følge vismændenes teorier, og om samfundet og landbruget i øvrigt kunne være tilfreds med de konsekvenser, som den skitserede støtteomlægning ville medføre.

For det første indstiller landbruget i almindelighed ikke, som industrien, produktionen, når denne ikke mere er lønnende, bl. a. fordi man

væsentligst alene beskæftiger sig selv. Landmændene opretholder deres produktion, så længe de kan betale enhver sit. Det totalunderskud, der opstår på grund af manglende dækning for samtlige omkostninger, herunder også til dækning af privatforbruget, vil naturligvis før eller siden tvinge dem væk, men de opretholder produktionen indtil da. Og de unge, der har købt dyrt, prøver tilmed traditionelt at udvide besætningen for at klare renterne.

Man kan herved på en vis måde hævde, at landmændene ikke som helhed lægger rationelle økonomiske kalkuler til grund for deres produktionstilrettelæggelse.

I relation til støtteordningernes udformning får dette forhold, at landmændene reagerer langsomt i produktionstilpasningen – og ikke helt efter de teoretiske modeller – den indflydelse, at landmændene ikke vil skelne klart imellem, om de får tilskuddene som et tillæg til prisen eller som et persontilskud, der vil virke som direkte tilskud til nedbringelse af de faste omkostninger. Totaløkonomien vil jo teoretisk kunne være helt uforandret, og da landbruget stadig er en livsform for de implicerede, vil de prøve at køre videre så langt, de kan, på deres hidtidige maner.

Jeg tror heller ikke helt, at overgang til persontilskud i praksis generelt vil have de virkninger på ejendomspriserne i nedadgående retning, som teorien indicerer. Her spiller forhold som afsmitning af byernes priser for boliger, inflationsforventninger, langtidsforventninger om landbrugets fremtid, jordens værdi for de mest effektive producenter, reproduktionsværdien for gode stalde o. s. v. forstyrrende ind i de teoretiske overvejelser.

Men i øvrigt vil jeg tvivle på, at man direkte bør stile mod en nedpresning af priserne på landbrug. Væsentligt faldende priser på landbrug undgås næppe for en del ejendomme, der ikke mere er sælgelige til fortsat drift som selvstændige enheder, og hvor avlsbygningerne derfor sjældent er ret meget værd. Men begynder også de gode ejendomme at tabe i værdi, må man gøre sig klart, at da standser også belånings- og kreditmulighederne for de allerede etablerede både det ene og det andet sted formentlig med nye krav til staten til følge.

Man må også have lov at mene, at vismandstanker om, at landmændene lettere vil forlade erhvervet, hvis de får persontilskud i stedet for prisstøtte, er diskutable. Ved at gå over til at uddele støtten efter person eller efter ejendom vil man let komme til at fastholde landmændene alligevel, idet man jo dermed i nogen grad vil eliminere den indbyrdes konkurrence i erhvervet, således at den enkelte ikke behøver at være så effektiv for at blive »hængende«.

Overgang fra produktionsstøtte til kontantstøtte, der ikke står i forhold til produktionen, vil derfor efter min bedste overbevisning virke strukturforhalende. Navnlig vil den være stærkt generende, ja, vel ofte helt

ødelæggende, for de landmænd, som i de senere år har købt og – i forventning om at kunne klare sig gennem en produktionsudvidelse – har investeret i teknisk effektive landbrug, der alt andet lige i øvrigt ellers ville have de bedste fremtidschancer – – – herunder også de bedste chancer for at forestå den produktionskoncentration, som vi i længden under ingen omstændigheder kommer uden om.

Vismændene anfører om de hensyn, der må vises over for effektivitetens bevarelse, følgende: »*Ikke alene for landbruget, men også for de øvrige erhverv er det vigtigt, at tilpasningen til en mindre totalproduktion får et sådant forløb, at slutresultatet så vidt muligt bliver en landbrugssektor med bevaret konkurrencedygtighed over for udlandet.*«

Dette hovedspørgsmål om »så vidt muligt« at bevare effektiviteten henviser vismændene imidlertid til klarlæggelse i en speciel redegørelse, som dog ikke samtidig bebudes!

Før en sådan redegørelse, der afkræfter den ængstelse for den fremtidige effektivitetsudvikling efter vismandsrapportens forslag, som jeg i nærværende kommentar så indgående har udtrykt, foreligger, må man have lov til at være meget skeptisk over for vismændenes forslag til ændring af landbrugspolitikken.

Vismændene peger sporadisk på, at »*løsrivelse af tilskuddene fra produktionen er ikke uforenelig med, at størrelsen af tilskuddene til de enkelte brugere gradueres efter produktionsomfanget i en tidligere periode, eller efter f. eks. besætningens størrelse på et basistidspunkt.*«

Det skal ikke afvises, at en sådan udformning kan praktiseres, men man må realistisk gøre sig klart, at der ville blive tale om fastlæggelse af individuelle basiskvoter for flere produktioner på hver enkelt af de nuværende ca. 150.000 ejendomme. Der kan også opstå betydelige politiske vanskeligheder med at udforme et sådant fordelingsgrundlag helt neutralt, men selv om dette lykkedes, ville det ikke være uden vanskeligheder at opstille kriterier, der muliggjorde en tilstrækkelig smidig tilpasning af de enkelte ejendommes fordelingsgrundlag efter den uundgåelige og stærkt påkrævede strukturudvikling. Systemet ville jo ikke i sig selv animere til den så stærkt påkrævede samling af produktionen på færre hænder, og generelt synes der – som vilkårene er – ikke at kunne ses nogen nødvendighed af at skride til støtteomlægninger af nævnte art for at bremse investeringer og produktionsudvidelser på de enkelte ejendomme.

Man må også holde sig for øje, at hjemmemarkedsordningerne og den hidtidige egentlige produktionsstøtte korresponderer nært med det støttesystem, som anvendes i fællesmarkedslandene og i de øvrige nordiske lande, og som vi ved en eventuel indlemmelse i et større markedsområde også skulle indordne os under.

En afvikling af de gældende prisstøtteordninger måtte nødvendigvis

forudsætte, at der samtidig blev fastsat en væsentlig lavere kornpris, end den hidtidige kornordning har opereret med og sikret, indtil Danmark i høståret 1968 blev nettoeksportør af korn. En varigere sænkning af kornprisniveauet ville være et ret effektivt bidrag til at gøre usikkerheden i landbruget total og lægge en bremse på strukturudviklingen i erhvervet, idet de mange sammenkøb af ejendomme, som foregår i disse år, alene er rentable ved det hidtil gældende kornprisniveau. Sænkes kornprisen, vil det blive svært for mange landmænd på dårlige ejendomme at få disse solgt, således at afgangen af selvstændige landmænd utvivlsomt derved ville blive hæmmet.

Landbrugets problematik vil nødvendigvis være yderst kompliceret under de givne vilkår af markedsmæssig og teknologisk karakter. Her hjælper ingen patentløsninger, og hvor velmenende vismandsrådene end er, forekommer de i princippet alt i alt at burde afvises, navnlig af hensyn til deres uheldige indvirkninger på muligheden af at overlade eftertiden et godt tilpasset landbrug, og for i det hele at bevare dansk landbrug som et erhverv blandt erhvervene.

Det økonomiske Råds formandskabs landbrugsrapport til regeringen sigter klart mod en formindskelse af landbrugsproduktionen indtil det punkt, hvor rentabiliteten igen kan svare samme aflønning af produktionsfaktorerne – arbejdskraften og kapitalen – som disse kan opnå i anden anvendelse.

Dette indebærer, at det i første række er den unge arbejdskraft samt de potentielle investeringer, som må overføres til anden anvendelse, hvor de vil have større værdi for samfundet. Resultatet af en landbrugspolitik udformet efter disse retningslinier – på et tidspunkt, hvor investeringsaktiviteten i forvejen er indrettet efter en punkt nul forrentningsprocent – kan kun blive, at dansk landbrug langs ad vejen må tabe en del af sin konkurrencedygtighed over for udlandet. Man må nemlig forudse, at det vil tage lang tid, inden landbrugsproduktionen bliver så lønnende, at den kan konkurrere med byerhvervene om arbejdskraften og kapitalen.

Det spørgsmål, vore politikere må tage stilling til, er da, om vi i Danmark med de største landbrugstraditioner og Europas utvivlsomt mest effektive landbrug skal være de første til helt at kapitulere, medens mere tilbagestående landbrug udvikles efter en fast målsætning. Det må da i hvert fald kunne forventes, at situationen ikke skal gøres værre for de, der skal repræsentere landbrugets fremtid, end den allerede er. Større forhåbninger tør – og bør – man næppe heller stille! Men det bør i hvert fald afvises at gå over til passiverende ejendoms- og persontilskud, som giver ligeså meget til den dårlige landmand, der avler 20 fold, som til ham, der på samme jord avler 30 fold, og giver lige så meget til ham, der får koen til at give lidt mælk, som til ham, der præsterer en stor mælkemængde pr. ko.

Der kan ikke herske tvivl om, hvad resultatet ville blive for dansk landbrug, dersom den danske landbrugspolitik bliver udformet efter vismændenes anvisninger, og fællesmarkedets landbrugspolitik efter den nye Mansholt-plan, om *dels* en teknisk supermodernisering af fællesmarkedslandbrugets enkelte bedrifter i store enheder, *dels* om stærke økonomiske tilskyndelser til en halvering af landbrugsbefolkningen i området i tiåret 1970–80. Danmarks æra som eksportør af landbrugsvarer ville da hurtigt være slut.

Formår vi derimod bedst muligt – som vilkårene nu engang er i disse år – at opretholde en rimelig teknisk-økonomisk effektivitet og dermed så nogenlunde at holde vor konkurrenceevne intakt – – – modgangen udløser jo også megen ansporing – – – må man have tillid til, at vi i hvert fald på det britiske marked og andre markeder uden for de seks fremdeles vil kunne gøre os gældende.

Har vort landbrug derimod først gennem passiverende støtteomlægninger mistet inspiration til fremdrift, må man forudse svære vanskeligheder med senere hen at vinde kræfter til at generobre de markeder på ny, som tabes i disse år.

4. FORSLAG TIL EN RELEVANT DANSK LANDBRUGSPOLITIK

Hvordan da hjælpe landbruget herhjemme bedst muligt igennem inden for samfundsøkonomisk forsvarlige rammer og befordre produktions- og strukturtilpasningen bedst muligt, uagtet den efter sagens natur må blive træls og i mange relationer langsommelig?

Mon ikke interessen samler sig om følgende foranstaltninger:

at der fortsat – og det betragter jeg som hovedsagen – opretholdes hjemmemarkedsordninger, måske med visse prisjusteringer på enkelte områder, samt anden prisstøtte, herunder en fortsat energisk markedsaflastnings- og prisudligningspolitik via dispositionsfonden, til stor gavn for de landmænd, der står for en stor og effektiv produktion, og til liden hjælp for dem, som ikke rigtigt magter konkurrencens hårde krav og ingen fremtid har i erhvervet.

Landbruget har behov for bedre indkomster. For at opnå dette må erhvervet fortsat afgive arbejdskraft. *Vi har derfor behov for en langsigtet erhvervspolitik, gående ud på at koncentrere en stagnerende eller faldende landbrugsproduktion på stadig færre ejendomme og helst på de bedste af de bestående og hos de dygtigste landmænd.*

En sådan politik forudsætter imidlertid, at de landmænd, der skal stå for driften af disse færre ejendomme, får en vis minimum-sikkerhed for prisudviklingen. Dette forudsætter igen i landbruget som i andre erhverv, at man i hvert fald kan opretholde ét afsætningsmarked – in casu hjemmemarkedet – hvor man så nogenlunde kan styre prisudviklingen.

Landbruget er her på grund af erhvervets særlige produktionsstruktur i den situation i modsætning til industrien at skulle have samfundets bistand til at holde en hånd under priserne. Det må her ikke glemmes, at eksportnoteringerne jo udviser helt tilfældige og vilkårlige svingninger, afhængige som de er af klimatiske tilfældigheder og helt uberegnelige politiske faktorer, der gør det meget vanskeligt for landmændene at vide, hvor de er henne økonomisk.

Moderne kapitalintensivt landbrug kan ikke bestå, hvis det tvinges til at sælge alt til såkaldte verdensmarkeds dumping- og udsalgspriser. De om landbrug så flittigt skrivende professionelle økonomer, der vil have dansk landbrugs produktion afregnet efter dette grundlag, må have glemt at landbrug ikke mere er gammeldags småbrug med naturaløkonomi. De landbrug, vi har i dag, kan ikke tåle prisudsvingene på »verdensmarkedet«, og bestræbelserne for at få deres produktion afsat alene til denne prisafregning repræsenterer en gammelliberalisme, som tiden uhjælpeligt er løbet fra. Nej landbruget må have ret til produktionspriserne på hjemmemarkedet, uden at dette skal betegnes som støtte.

Herudover må det anses for meget væsentligt, at man – også for at sikre, at strukturprocessen ikke går i stå – får etableret en kornpris, hvis fremtidige niveau inden for visse rammer er overskueligt år for år, og som kan give rimelig rentabilitet ved rationel produktion, uagtet staten eventuelt herved kommer til i fremtiden at skulle foretage visse støtteopkøb af korn, eventuelt subsidiere en smule korneksport.

Proteinfoderordninger skal måske også overvejes i denne forbindelse, men samtidig skal vi passe meget på, at vi ikke kommer til at lave uøkonomiske systemer, der svækker den animalske produktions konkurrenceevne. Problemet må være en planteproduktionspolitik, der giver vor hjemlige proteindyrkning den *ligestilling* med kornavlen, som den hidtil har savnet. Jeg er blot bange for at stimulere til en udvidet produktion af græspiller m. v., udover hvad en naturlig konkurrenceevne betinger med de tendenser til nyinvesteringer i dyre græstørringsanlæg m. v., dette ville indebære.

Det må endvidere i dag være rigtigt, at man *yderligere liberaliserer jordlovgivningen*, så sammenkøb og eje af flere end to ejendomme og sammenlægning af ejendomme inden for langt højere arealgrænser kan lettes til gavn for dem, der vil forlade erhvervet, og som i dag ofte har svært ved at få ejendommene solgt, samt til fremme af den under alle omstændigheder påkrævede strukturudvikling i erhvervet.

Gældende *statsstøtte* til landbrugsinvesteringer på ejendomme op til 35 ha bør vel samtidig ikke mere gives til bygningsinvesteringer, men eventuelt i øget omfang og inden for nye udvidede arealgrænser alene til sammenkøb af jord og ejendomme. Bygningsinvesteringer er under tilpasnings-

processens svigtende rentabilitet generelt så diskutable, at de i hvert fald ikke bør præmieres gennem billige lån og særlig høje lånegrænser.

Der tales for tiden meget om nye *ejerformer*, men det er næppe så aktuelt. Selvejet har efter min mening klaret sig bedre, end diskussionen giver indtryk af, og der sker nok så mange nyetableringer, som der efter udviklingen er grundlag for. Nye ejerformer vil snarest føre til aktiviteter, der ikke er plads til. En forpagtningslovgivning vil sikkert rumme det paradoks at gøre forpagtning vanskeligere, fordi udbudet vil blive mindre.

Det er vanskeligt at udtale sig imod kurstabslånene til de unges førstegangskøb, så få unge, der bliver tilbage, og så megen interesse, der må være i, at der fortsat kommer en lille nytilgang. Alligevel kan det næppe være sundt gennem flere lån at eliminere kravene til blot et minimum af egenkapital i en så usikker tid – hjælper man ved det? – hvem kan forrente en stadig stigende gæld? Man må ængstes for, at pengene går i de forkerte lommer, og man har da lov at rejse spørgsmålet om fornuften i at yde støtte til køb af noget, som her og der forekommer at blive ret så vanskeligt sælgelig.

Det forekommer mere rimeligt, om man ved tilbud om omskoling, bistand til flytteudgifter og ny bolig, eventuel hjælp til ny erhvervsstart søger at »lokke« de yngre landmænd ud af erhvervet, som er blevet for dårligt etableret på ejendomme, som ikke med økonomisk fordel kan udbygges, og som efter omskoling kan blive værdifulde for samfundet på anden måde.

En generel førtidspensioneringsordning vil sikkert være betænkelig af hensyn til konsekvenserne i andre erhverv og kan ej heller i al almindelighed forekomme motiveret.

I al almindelighed har man nok lov at sige, at det foruden at være en bydende nødvendighed nok i høj grad er en fornuftig generel beskæftigelsesforanstaltning for tiden at yde landbrugsstøtte. Gennem denne indkomststøtte ydes der jo nemlig et *særlig stort bidrag til indkomstdannelsen i de store arbejdsløshedsramte egentlige landbrugsområder,* et bidrag, som egnsudvikling o. lign. ikke kan afløse på hverken kort eller mellemlangt sigt. Hertil kommer, at en stærkere nedgang i landbrugsproduktionen og en yderligere forringelse af landbrugets økonomi vil få konsekvenser f. eks. for beskæftigelsen i fødevareindustrien, hvad der ligeledes må inddrages i overvejelserne.

Samtidig er det betydningsfuldt, at man gennem målbevidst egnsudvikling m. v. fremmer beskæftigelsesmulighederne i landdistrikternes centre, så landmænd på dårlige ejendomme kan frasælge jorden, men blive boende i stuehuset, og tage arbejde i andet erhverv. Afstandene er jo så små i vore dage.

Endelig er det for landbruget og specielt for den yngre ende af erhvervet

af stor betydning, at der fremtidig føres en generel økonomisk politik, der tillader, at renten holdes på et niveau, der ikke er væsentligt højere end i de lande, vi skal konkurrere med. De senere års urimelige renteniveau på helt op til omkring 12 procent har været en særdeles hård, ja, næsten kvælende belastning for det kapitalkrævende landbrug, hvis gæld i de sidste tre år er steget med næsten 2 milliarder om året.

Man må vel også under landbrugets nedadgående tilpasning og samfundets omstilling til industrisamfund have lov at mene, *at landbrugsstøtten kan opfattes som fornuftige eksportsubsidier, der i denne omstillingsfase kan tjene til at opretholde maksimale valutaindtægter samtidig med, at den sparer det offentlige for udgifter til en hurtig forcering af offentlige investeringer, boligbyggeri og eventuelle arbejdsløshedsudgifter og andre sociale udgifter ved, at landmændene uden rimelig støtte kastes hurtigere ind på brostenene, end den lokale beskæftigelsessituation i de store landbrugsdistrikter kan bære.*

Alt tyder på, at vi – uagtet landbrugsstøtten i princippet fortsætter i de hidtidige hovedspor – står foran en periode med en væsentlig nedadgående produktionstilpasning. Lad os endelig bede politikerne om at tage den med ro og undlade at forcere udviklingen yderligere frem, idet dette skønnes såvel samfundsøkonomisk som socialt uforsvarligt.

Mit eget synspunkt er, at hvad man end gør, kan man ikke hurtigt befri sig for den nationaløkonomiske byrde, som ligger i, at vi efter markedsudvikling og teknologisk udvikling har alt for mange landmænd.

Er det end svært efter markedsudsigterne at øjne lyspunkter for dansk landbrug, synes jeg dog, man har lov at konkludere, at det selv i værste fald ikke er en større del af produktionen og eksporten, udviklingen vil kunne skære bort, end at der kan bestå et aldeles udmærket landbrug på dette grundlag, når vi først engang er ovre den svære nedslidnings- og fravandringstid.

Men den vigende tilpasning er vanskelig. Mit råd til landmændene lyder derfor i dag konsekvent – og vil gøre det, indtil rentabiliteten bedres mere generelt – at de skal tage den med ro, når det drejer sig om at investere og købe dyre ejendomme.

Som kreditgivere må vi mere og mere ved gennemgang af lånsøgernes regnskaber favorisere de økonomisk effektive, som ikke slår større brød op, end de kan bage.